

ДОСЛІДЖЕННЯ

Володимир Маслійчук

Марксистські схеми української історії: Матвій Яворський, Володимир Сухино-Хоменко, Микола Горбань*

Конструювання схем національних історій у ХІХ столітті поволи зазнавало істотного впливу нових учень і теорій. Формування української національної схеми історії, її остаточне унезалежнення від імперського бачення історії Росії та Польщі, досить потужно й дещо запізнило на європейському тлі представлене творами Михайла Грушевського¹, дуже швидко постало перед «матеріалістичним розумінням історії» та трактуванням перебігу історичного процесу з позицій пролетарського інтернаціоналізму. Однак погляди Маркса та Енгельса так чи так потрапляли на національний ґрунт, були трансформовані національними ідеологіями та неодноразово використовувані національними силами². Так само марксистські мислителі послуговувалися національними мовами й ідеологією для пропаганди власних ідей.

До всього, окремі моменти «історичного матеріалізму» багато в чому збігалися із засадами бачення української історії як історії «робочого люду» (переважно, щоправда, селянства). Соціальну конфліктність у минулому наділяли національними ознаками, що властиво для національних історіографій, які ґрунтувалися на романтичних уявленнях і фольклорі. Проблематика «історичного матеріалізму» була насамперед економічною, економічна історія набувала важливого значення, поруч з вивченням еконо-

* Стаття є переробленою лекцією з курсу «Українська історіографія», що його Автор викладає в Національному університеті «Києво-Могилянська академія».

¹ Про схему української історії Михайла Грушевського передусім див.: *Plokhy S. Unmaking Imperial Russia. Mykhaylo Hrushevsky and the Writing of Ukrainian History*. Toronto – Buffalo – London, 2005; *Прицак О. Історіософія Михайла Грушевського // Грушевський М. Історія України-Руси*. Київ, 1994. Т. 1. С. XL–LXXVI. Сам Грушевський вважав марксизм «автоматичним», що надто «механічно» розрізняє економічні формації (див. його соціологічну працю «Початки громадянства (Генетична соціологія)», Відень, 1921). Див. критику Грушевського українським радянським марксистом Андрієм Річицьким: *Річицький А. Як Грушевський «виправляє» Енгельса // Червоний шлях*. 1924. № 3. С. 183–190.

² В Україні це відомий твір Юліяна Бачинського «Україна ігредента» 1895 року, де за марксистською риторикою про буржуазію й економічну експлуатацію стояла ідея національного визволення України.

мічного базису перебували студії з історії класової боротьби та політичних рухів. Зачинателі української національної історіографії та «народницького нарративу» Микола Костомаров і Володимир Антонович чимало уваги приділили проблемам народних повстань і запереченню «панських звичок» українського народу. Їхні колеги та наступники, за окремими винятками, окреслювали історію України як історію трудящих мас, що їх періодично зраджували еліти. На цьому тлі вирізняються праці Олександри Єфименко. Свій талант вона виявила у великих статтях, які увійшли до її двотомника «Южная Русь» (1905), та в загальній популярній книжці «История украинского народа» (1906, 1916). Однак навіть розглянуті поодинокі, ці праці знакові для характеристики подальшого впливу Єфименко на зачинателів перегляду національної схеми на марксистському ґрунті³.

В інтелектуальному розумінні марксизм потрапляв у доволі сприятливу атмосферу української національної історіографії та політичної думки. Один з провідних українських мислителів Михайло Драгоманов, який тісно пов'язував національне та соціальне визволення, у свій женеvський період був близьким до соціалістичних ідей. Саме він і кілька його соратників створили у Женеві «соціалістичний гурток», який вважають початком українського марксизму⁴. Питання економічної експлуатації та національної автономії були наріжним каменем для низки діячів українських лівих партій. Проте на політичному полі підросійської України марксизм виглядав аж занадто привнесеним чужими закордонними силами, а передусім російськими інтерпретаціями. Низький рівень освіченості української інтелігенції, селянства та робітництва, погане знання мов і нагальна політична кон'юнктура з потребою гасел зміни соціального устрою сприяли засвоєнню головних марксистських ідей через російські видання. Винятком на цьому тлі була та частина українських земель, які перебували в складі Австро-Угорщини, де представники українських сил мали кращий доступ до творів марксистів і могли читати їх в оригіналі. Чільні марксистські мислителі України: Володимир Юринець, Матвій Яворський, Роман Роздольський – навчалися у Віденському університеті й вільно володіли німецькою – мовою, якою писав Маркс.

Проблема допасування окремої національної схеми до марксистських концепцій виявилася надто гостро після подій 1917–1920 років, коли, з одного боку, досить виразними були національні прагнення, а з другого – відчувався потужний тиск радянської ідеологічної машини, що ототож-

³ Див., напр.: *Методичні розробки з українознавства. Вип. 3. Гетьманщина і Гайдамаччина з додатком робочого матеріалу*. К., 1930, де витяги з «Історії українського народу» Єфименко наведено поруч із витягами з праць Яворського та Сушино-Хоменка (щоправда, є витяг і з «Очерка истории украинского народа» Михайла Грушевського).

⁴ Див.: *Гермайзе О. Українські марксисты та основоположники наукового соціалізму // Життя і революція. 1925. № 1–2. С. 25–28.*

нювала себе з першою соціалістичною державою і вважала вчення Маркса засадничим. Марксизм в українському варіанті був теорією, привнесеною та вже інтерпретованою російськими науковцями (Александр Богданов, Михайл Покровський, Ніколай Рожков). Засадою цього вчення була думка про «торговельний капіталізм» як підставу економічного розвитку Росії аж до початку ХХ століття (лише відтоді починається доба «промислового капіталізму», суперечності якого призвели спочатку до буржуазної «Лютневої», а потім і соціалістичної «Жовтневої» революцій). Давня Русь, Московська держава та Російська імперія лише наздоганяли соціально-економічний розвиток Європи. До всього, Російська імперія була «тюрмою народів», поєднувала економічне та класове гноблення з гнобленням національним⁵. Після істотних суспільних трансформацій зазнавала змін і поведінка історика. Відтепер істина була відома, а попередні надбання, особливо старі «буржуазні», науковці зневажали. До інститутів та кафедр увірвалося нове, часто нігілістично налаштоване покоління без належних знань і наукового етосу, упереджене щодо дореволюційного минулого.

Вислів Михайла Покровського, провідного радянського історика 1920-х, що «історія – це політика, повернена в минуле», закликав не до праці з джерелами та літературою і навіть не до творчих дискусій, а до слідування партійним завданням і директивам. Історик і політик злилися в одній особі. Це програмувало залежність теоретичних побудов історика від змінної політичної ситуації в країні та перебігу внутрішньопартійної боротьби. Історик-марксист був приречений на непевність. Ця непевність насамперед стосувалася тих подій, про які не встиг написати Маркс, зокрема про початок ХХ століття та революцію 1917 року. Додатковим джерелом непевності було національне питання, підсилене протистоянням 1917–1920-х років та використане більшовиками під час політики «коренізації». Тож перед марксистським істориком стояло завдання не лише висвітлити історію з правильних позицій, не лише розгромити «буржуазні погляди», а й довести, що національна політика більшовиків – єдино правильна та єдино сприятлива для українського народу. В Україні до того ж було дозволено певну «багатомовність» історичних концепцій, адже головний «буржуазний» історик і систематизатор національної схеми української історії Михайло Грушевський 1924 року повернувся з-за кордону до Києва і почав активно працювати у Всеукраїнській академії наук.

Національне бачення українського минулого ґрунтувалося на чіткому розподілі схеми історії: український історичний процес відокремлювали від

⁵ Про погляди Покровського див. зауваження Романа Шпорлюка: *Szporluk R. Introduction // Pokrovskii M. N. Russia in World History. Selected Essays / Ed. by R. Szporluk. Michigan, 1970. P. 1–46.* Див. також статтю послідовника Покровського в Україні Григорія Карпенка: *Карпенко Г. Місце М. М. Покровського в історіографії // Червоний шлях. 1928. № 12. С. 167–179.*

історичних процесів сусідів (найгострішу проблему становила Давня Русь, на спадщину якої претендувало й російське бачення історії), декларували перехід одного історичного періоду в інший, відповідно до причинно-наслідкових зв'язків, постулювали безперервність історії українців. Київська Русь (засаднича теза для української історії), отже, «перетікала» в Галицько-Волинську державу та в українські землі в складі Великого князівства Литовського. На українських землях у складі Великого князівства Литовського та Польщі (згодом Речі Посполитої) сформувалася головна «антитеза» українського історичного процесу – історія козацтва. Козацтво було наріжним каменем висвітлення української історії, найбільш романтизованою та найбільш мавпованою її сторінкою. Цього романтичного захоплення «козаччиною» не уник, напевно, жоден український історик і політичний діяч, і українські радянські діячі не були винятками⁶. Історія козаччини поволі мала змінитися «синтезом» – українським національним рухом. Головний об'єкт української історії становила українська етнічна маса. Складнощі українського історичного процесу й висвітлення української історії (особливо історії українців у складі Російської та Австрійської імперій, залучення представників етносу до побудови цих імперій) були дуже помітними й часто критикованими. Історик-марксист мусив насамперед з інтернаціональних позицій пояснити соціально-економічні відносини на українських землях, особливості експлуатації й класову боротьбу, подолати національну упередженість, пояснивши її класовим протистоянням і потребою буржуазії зберегти панування, нарешті довести, що розвиток національної культури колишньої пригнобленої нації можливий лише після соціалістичної революції й стирання класових меж.

Безпосередній вплив на висвітлення українського минулого мали праці найзатребуванішого на той час російського історика Міхаїла Покровського. За кількістю виданих українською праць Покровський наближався до Маркса, Енгельса і Леніна⁷. Він не лише визнавав історію України, а й покликався у своїх студиях на твори провідних українських істориків (М. Грушевського, О. Єфименко, О. Лазаревського), щоправда використовуючи їхні праці здебільшого як зібрання фактів. За своєю суттю історія Покровського була винятково імперською. Історія України відіграла в ній роль лише невеликого епізоду. Виклад російської історії

⁶ Це визнавав і один з чільних діячів політики українізації Олександр Шумський (*Шумський О.* Стара й нова Україна // Червоний шлях. 1923. № 2. С. 91–110).

⁷ Нам відома низка видань М. Покровського українською: *Покровський М. М.* Російська історія в найстислішій нарисі. Одеса, 1922. Ч. 1–2 (та сама праця – Б. м., 1933. Ч. 1–2; Харків – Київ, 1934. Ч. 3; Київ, 1935); *Покровський М.* Руська історія в короткому викладі / Пер. М. Львичної за ред. Є. Касяненка. Харків – Берлін, 1922. Ч. 1–2 (та сама праця – Харків, 1930. Ч. 3; Харків, 1931. Ч. 1–2). 1935 року вийшли його вибрані уривки з праць: *Покровський М.* Про Україну. Київ, 1935 (ту саму книжку в тому ж видавництві було одночасно видано російською).

Покровський починав з «київської доби», без упереджень наслідуючи давню великодержавну схему⁸. І попри визнання імперської сутності царизму та сміливе трактування окремих моментів української історії, у викладі Покровського історія України була лише частиною російського «відсталого» історичного процесу. Це зауважили провідні українські марксистки під час дискусії щодо схеми української історії Матвія Яворського⁹. Маючи за взірць соціально-економічні пасажі Покровського, український історик мусив спростувати імперські погляди, надати перебігу історії національних ознак, залучити національний рух до проблематики громадського життя та класової боротьби і, найголовніше, показати українську історію під кутом зору соціально-економічних відносин.

Історична схема Матвія Яворського

Матвій Яворський – галичанин, який залишився в Радянській Україні та став найпродуктивнішим і найвідомішим істориком-марксистом. Наприкінці 1980-х – на початку 1990-х років з'явилася низка публікацій про його життя і погляди¹⁰, навіть було захищено кандидатську дисертацію¹¹. Великий розділ своєї праці про націонал-комунізм присвятив проблемам української історіографії та Матвію Яворському, зокрема, Джеймс Мейс¹². Утім, його праці не перевидавали, і до сьогодні вони належно не проаналізовані¹³. Над постаттю цього історика донині тяжіє скепсис пози-

⁸ Найактивніший пропагандист Покровського в радянській Україні Григорій Карпенко прагнув виправдати Покровського, зазначаючи: «В своїй історії Мих. Мик. Покровський особливе місце й особливу увагу уділяє як раз тій класовій і національній боротьбі, що точилася в той час в Україні. Він теж відкидає, як ні до чого не потрібну марксистові, гіпотезу про національне походження Русі, яка роздирала великоруську й українську буржуазну історіографію на два табори в питанню, чи єдиний був руський нарід від Києва до Суздаля, чи це були дві окремі народності». Див.: *Карпенко Г.* Місце М. М. Покровського в історіографії. С. 179.

⁹ Див.: *Дискусія з приводу схеми історії України М. Яворського // Літопис революції.* 1930. № 2. С. 272–302. Головними критиками великодержавности Покровського були Володимир Сушино-Хоменко та Василь Десняк.

¹⁰ *Касьянов Г.* Академік М. І. Яворський: доля вченого // *Український історичний журнал.* 1990. № 8. С. 75–86; *Санцевич А. В. М. І. Яворський: Нарис життя і творчості.* К., 1995.

¹¹ *Роєнко В. І. М. І. Яворський – історик України.* Автореферат дис... канд. іст. наук. Дніпропетровськ, 1998.

¹² *Mace J.* Communism and the Dilemmas of National Liberation. National Communism in Soviet Ukraine 1918 – 1933. Camb., Mass., 1983. P. 232–263.

¹³ Слід зважати на те, що твори Яворського важкодоступні. Анатолій Санцевич в аналізі його історичних концепцій покликається на архівні матеріали. Хоча праці Яворського виходили великими накладками, після критики та засудження науковця їх вилучали з бібліотек. Найкраща добірка його текстів, як і періодики того часу, збереглася в Харківській центральній науковій бібліотеці ім. В. Короленка.

тивістичної історіографії, стереотипне уявлення про штучність і хибність його історичних побудов.

Справді, доволі суперечлива схема Яворського викликала жваву дискусію ще 1929 року, коли її було розгромлено¹⁴. Варто, проте, відразу наголосити, що ця схема перебувала лише на стадії розробки, вона не мала ідеологічної, а подекуди й логічної завершеності. Історик прагнув подати широкий спектр проблем, водночас дотримуючись низки національних параметрів. Говорячи сучасною мовою: історія України Яворського «територіяльна» (історія всіх груп і спільнот, які проживали на території України), але із потужним національним наголосом¹⁵.

Матвій Яворський написав багато книжок, підручників, брошур і статей. За назвами вони часто схожі на численні «російські історії» Михайла Покровського. Слід визнати неохайність написання, численні фактографічні помилки, різну періодизацію та низку різночитань у творах Яворського. Саме це, вочевидь, дало підставу Михайлові Рубачу (а за ним і Георгієві Касьянову)¹⁶ схарактеризувати його погляди як «еклектичні», але водночас посприяло спробам Анатолія Санцевича «обілити» історика¹⁷. Для самого Яворського епатажність, необґрунтовані, але сміливі твердження були абсолютно питомими. Він позиціонував себе як новатора та єдиного марксистського історика України, тобто заздальгідь дорікав критикам у «буржуазності» чи неправильному розумінні марксизму.

Починає Яворський майже завжди з ідеологічних мотивів і регламентації власного марксизму: про завдання історичної науки, суспільство як сукупність продуктивних відносин, історію як висвітлення розвитку продуктивних сил, класову боротьбу за визволення праці від експлуатації. Відповідно наука мала висвітлювати класову історію народу, а не князів і гетьманів. Надалі Яворський іде за схемою окремого українського історичного процесу, зазначає надзвичайну роль географічного чинника та відкритість України впливам, бо на північному сході й на сході українські землі не мають природних географічних кордонів.

¹⁴ *Дискусія з приводу схеми історії України М. Яворського // Літопис революції. 1930. № 2. С. 267–326; № 3–4. С. 176–237; № 5. С. 287–324. (Засадничі тези Яворського див.: № 2. С. 269–272.)*

¹⁵ Див. тезу Яворського: «Безперечно, що в територіяльно-процесовому розрізі схема українського історичного процесу – це своєрідна класова сутність, що на неї склалися елементи подібності та єдності культури, не затерті, а підсилені розвитком класової боротьби за доби капіталізму в його російській та австрійській дійсності, але ця суцільність водночас не завжди автономна у своїй дійсності, не завжди навіть однорідна у своїй єдності, що виростала за різних умов, на різних шляхах свого історичного становлення» (*Літопис революції. 1930. № 2. С. 270–271*).

¹⁶ *Дискусія з приводу схеми історії України М. Яворського // Літопис революції. 1930. № 2. С. 268; Касьянов Г. Вказ. праця. С. 77–78.*

¹⁷ *Санцевич А. В. М. І. Яворський. С. 36–46.*

У своїй «Історії України в стислому нарисі» (1929) Яворський сміливо подає нову періодизацію української історії, згідно з ученням про соціально-економічні формації¹⁸:

I. Феодалізм з натуральним господарством.

II. Поміщицько-кріпацьке господарство.

III. Капіталістично-буржуазне суспільство.

IV. Соціалістична революція.

Проблематика «Сходу» й «Заходу», що ставала поволі визначальною у висвітленні української історії, досить добре опрацьована саме у Яворського. Київська Русь – більше «Схід», однак з XIV століття українські землі через Велике князівство Литовське стають більше «Заходом», пов'язаним з Європою через Балтику. Наголошуючи на торговому капіталі як підставі економічних відносин, Яворський відводив значну роль державної влади, «князівсько-дружинного ладу», работоргівлі та наявності пригнічених прошарків населення (смердів і холопів). Так само як до Покровський, феодальною Київську Русь він вважав з XI століття. Яворський дотримувався класичної схеми «тяглости» української історії, «перетікання» Київської держави в Галицько-Волинську.

Наріжним каменем української історії Яворський вважав «Козацьку революцію» середини XVII століття, що мала ознаки революції буржуазної¹⁹. Головними причинами революції, на його думку, стали розвиток міст і покріпачення селян. Козацька революція зліквідувала феодальне середньовіччя (в Європі це зробили реформаційні рухи, і Яворський повсякчас наводить європейський контекст, порівнює Хмельниччину з Реформацією). Надалі історик сміливо стверджує про козацький демократизм, націоналізацію землі та згасання революції, погром революційних заколотів: спроби «дейнецької» революції Мартина Пушкаря, класових повстань 1663 та 1687 років. Суперечливий момент схеми Яворського – гетьманство Івана Брюховецького, висвітлене як пік козацької демократії²⁰. Придушення революційних рухів закінчилося 1709 року руйнуванням Запорозької Січі. Зростання українського національного капіталу, розвиток міст і торгівлі в ці часи дуже істотне. «За часів Мазепи національний капітал настільки виріс, що зміг об'єднати правобічну і лівобічну Україну». Однак зростання поміщицького землеволодіння та на-

¹⁸ Зазначимо, що Яворський дотримується різних періодизацій, що взято з: *Яворський М.* Історія України в стислому нарисі. Харків, 1929. С. 20. Інші періодизації див.: *Санцевич А.* Вказ. праця. С. 38–39.

¹⁹ *Яворський М.* Історія України в стислому нарисі. С. 58–59. Про марксистські погляди на ці події в Україні 1920-х років див. змістовну статтю: *Plokhyy S.* Bourgeois Revolution or Peasant War? Early Soviet Debates on the History of the Khmelnytsky Uprising // *Journal of Ukrainian Studies.* 2004. Vol. 29. P. 345–369.

²⁰ Див. критичну рецензію Трохима Скубицького: *Скубицький Т.* [Рец. на]: Яворський М. Історія України в стислому нарисі // *Історик-марксист.* 1929. Т. 12. С. 283.

ступ московського капіталу поховали наслідки революційних подій. Хоча великі соціальні катаклізми ще тривали на Правобережжі у вигляді «гайдамаччини» (позначеної антисемітизмом і релігійним фанатизмом), а на Лівобережжі – як продовження «українського утопічного комунізму», що виявився у сектантстві (духоборстві) та філософії Григорія Сковороди.

Одна із рис Яворського, що також наближує його до Покровського, – вживання терміна «революція» щодо найрозмаїтіших історичних подій²¹. Для Яворського рух Пушкаря, гайдамацьке повстання сотника Верлана чи терористичні акти революціонерів народників 70 – 80-х років XIX століття – це «революції».

Яворський запроваджує до українського історичного процесу низку тем, які здавалися чужими національному історичному. Наприклад, «декабристів», «першу їхню спробу підняти буржуазну революцію», декабристські та навколодекабристські гуртки в Україні²². Тематику революційної боротьби він продовжує Кирило-Методіївським товариством, як виразником уже капіталістичного устрою, коли сільське господарство стає промисловим. Ба більше, Яворський поєднує «національні» товариства із загальноросійськими організаціями соціального руху (хлопомани та «народництво», початки робітничого руху та громади з драгоманівщиною), тобто змальовує картину політичного життя значно ширше. Така схематика притаманна йому й надалі. Історик прагне поєднати різні сфери громадського руху, а його спостереження над революційними подіями початку XX століття стали об'єктом нищівної критики, спрямованої передусім на висвітлення рушійних сил соціальних катаклізмів в Україні на початку XX століття. Яворський надавав право гегемонії та головної рушійної сили суспільних змін не пролетаріатові, а дрібній буржуазії, часто сільській (куркулеві), для якої наявні відносини в українській частині Російської імперії стояли на заваді розвитку.

Виникає запитання: чи мала резон така концепція, що була «еклектичною» через поєднання різних методологій? Так чи так, схема Яворського прислужилася постанову української радянської історіографії, а також вплинула на низку важливих і дискусійних до сьогодні питань: «Схід» та «Захід», «феодалізм», поєднання громадських і політичних рухів. Попри певний примітивізм, Яворський таки зумів висвітлити окрему схему

²¹ Покровський називав російське «Смутное время» і час після реформи 1861 року революціями. Див.: *Соколов О. Д.* Развитие исторических взглядов М. Н. Покровского // *Покровский М. Н.* Избранные произведения. М., 1966. Кн. 1. С. 51.

²² Див. цікаву критичну рецензію Івана Рибаківа на чергові книжки Матвія Яворського, де вказано багато фактичних помилок у висвітленні історії України початку XIX століття: *Рыбаков И. Ф.* [Рец. на]: Яворський М. Україна в епоху капіталізму. Випуск перший. Період початкової акумуляції. Харків, 1924; Випуск другий. На шляху капіталістичної акумуляції. Полтава, 1925; Випуск третій. В суперечах імперіалізму. Харків, 1925 // *Былое*. 1925. № 3. С. 244–247.

національної історії, додавши низку «інтернаціональних штрихів». Однак на сучасного історика вплив Яворського виявиться мінімальним, а його твори викличуть певний скепсис, як і теорії, не підкріплені ґрунтовним джерельним матеріалом. Сам Яворський доволі глузливо відгукувався про описовість й увагу до фактів «об'єктивної буржуазної історіографії»²³. «Епопея» з визнанням доробку репресованого марксистського науковця може тривати ще довго. Наприкінці 1960-х років у радянській Україні постало питання про перевидання окремих творів Матвія Яворського. Проте тоді вирішили, що перевидавати його твори недоцільно, «оскільки вміщений у дослідженнях Яворського фактичний матеріал в нинішніх умовах розвитку історичної науки втратив наукову цінність»²⁴. Тобто українську радянську історичну науку 1960-х років цікавив насамперед фактичний матеріал, а не підходи до історичного процесу. Спроби видати двотомник праць Яворського на початку 1990-х років уже в незалежній Україні також були безрезультатними.

Історичні погляди Володимира Сухино-Хоменка

Якщо історична схема Матвія Яворського за багатьма рисами була подібна до підходів Покровського, то інші марксистські прочитання українського минулого більшою мірою залежали від національного контексту. Одна з таких інтерпретацій належить історикові та літературному критику Володимирові Сухино-Хоменку²⁵.

Виклад Сухино-Хоменка ґрунтувався на концепції про «торговельний капіталізм», позиченій у Міхаїла Покровського та Ніколая Рожкова. Саме торгівля й рух капіталів постають головними рушіями українського історичного процесу та підставою для критики «націоналізму». Відповідно

²³ Див. відгук Матвія Яворського щодо рецензії Дмитра Багалія на його працю «Нарис історії України»: *Яворський М.* Дещо про «критичну» критику, про «об'єктивну» історію та ще й бабусину спідницю // Червоний шлях. 1924. № 3. С. 175–176.

²⁴ Цит. за: *Яремчук В. П.* Історична наука УРСР у «добу Шелеста» // Український історичний журнал. 2008. № 3. С. 156.

²⁵ На жаль, навіть біографічні дані про цього історика вельми уривчасті. Фрагментарна біографія міститься в: *Encyclopedia of Ukraine*. Toronto, 1993. Vol V. P. 101. Датою його народження називають 1899 або 1900 роки. Певно, що народився Сухино-Хоменко в Олешках біля Каховки Таврійської губернії. Він написав кілька літературознавчих праць, не зазначених у довідці про нього: Політика партії в художній літературі. Довідник бібліотекаря та робітника читача. Вип. 1. Харків, 1929 та Пролетаріат і література. Харків, 1930. Був репресований 1933 року. Маємо лише окремі цікаві згадки про Володимира Хоменка після повернення із заслання. Він мешкав в Одесі і не покинув зацікавлення історією. Ми випадково натрапили на його цікаву замітку з Одеси: *Сухино-Хоменко В. І.* Вивчати, знати історію свого краю // Український історичний журнал. 1960. № 3. С. 132–133 (у цій замітці історик критикує спогади про події в Мелітополі 1919 року). Помер Сухино-Хоменко 1968 (1966?) року.

навряд чи Сухино-Хоменко ретельно студіював Маркса щодо особливостей зміни соціально-економічних формацій.

Київська Русь, на думку історика, – перший «висхідний пункт української історії». Виросла ця держава на шляху із «варяг у греки» за інтенсивного товарного обміну між «Заходом» (тут варягами) і «Сходом» (Візантією). Однак у XII–XIII століттях, унаслідок хрестових походів, «Захід» знайшов інші шляхи для торгівлі зі «Сходом» через Середземномор'я. Через зменшення товарообігу Київська Русь розпадається на окремі феодальні князівства.

Важливо, що Сухино-Хоменко дотримується української національної схеми історії: Київська Русь переходить у Галицько-Волинську державу, яка зберігає посередницьку роль у торгівлі «Заходу» і «Сходу». Однак, не маючи виходу до моря, Галицько-Волинське князівство занепадає. Історик використовує проблематику «Сходу–Заходу» в українській історії, надаючи їй широкі інтерпретаційні можливості.

Наступний період української історії у складі Великого князівства Литовського та Речі Посполитої, за Сухино-Хоменком, характеризується зростанням міст і товаризацією сільського господарства. В містах з'являється «люмпен», але, на відміну від Західної Європи, де «люмпен» ставав основою для революційних рухів, в Україні цей елемент має віддушину – степ.

Отже, Володимир Сухино-Хоменко пропонує чергову гіпотезу про походження козацтва: «Люмпен пролетаріят із міст біжить у степи; український безземельний селянин теж біжить у ці степи», створюючи козацтво²⁶. Козацтво постає «пролетаризованим» феноменом. Це «був елемент, для якого ніяких святощів не було».

Проте в центрі уваги історика перебувають головні осередки торгового капіталу – українські міста. «Захожий польський та єврейський купець у місті стикається з місцевим населенням». Починається конкурентна боротьба. І саме тут:

Український крамар висовує як прапор, під яким йде у бій, православну церкву. Проти католика поляка, проти єврея український купець виходить не лише з гаманцем, але й з євангелією. Так шкурні економічні інтереси прикриваються релігійним серпанком²⁷.

Відповідно братства – консолідація українського торгового капіталу (ремісників і буржуа) для боротьби із зайшлими капіталістами. Із форпостів братств (шкіл, лікарень, богаділень) і почався великий контрнаступ українського капіталу. Цей капітал послуговувався «люмпенською» силою українського козацтва. «Українська буржуазія в боротьбі «за пра-

²⁶ Сухино-Хоменко В. Одміни й банкрутство українського націоналізму. Історико-публіцистичні нариси. Харків, 1929. С. 15.

²⁷ Там само. С. 13.

вославіє» використовує безшабашну голоту»²⁸. Так спалахує «Велика українська буржуазна революція», «величезна революція, яку не знала Європа». У цій революції об'єдналися усі категорії населення і навіть радо приймали «бусурманів». Власне, козацький рух, на гадку історика, не ставив собі за мету знищення тогочасного ладу, лише прагнув досягнути упривілейованости, а Хмельницький прагнув відокремити селянський рух від козацтва. Лише приїзд Хмельницького до Києва та його спілкування з міщанством наприкінці 1648 року перевели «Хмельниччину з одних рейок на другі – з станового козацького повстання на буржуазну революцію» (Київ тут важливий як центр української торгової буржуазії)²⁹. «Під козацьким покровом тепер діють і керують революцією нові сили – міста й український торговий капітал». Саме цей капітал, бачачи, що самими козацькими силами не подолати Польщу, став посередником для укладання Переяславського договору 1654 року. У Переяславі кожна соціальна група почала дбати за свої інтереси. Поволі відбувалася аграризація виснаженої війною країни, розгром торгового міського капіталу у війнах, збільшення питомої ваги старшинської буржуазії. До того ж, на початку 1660-х років Україною керують гетьмани-маріонетки: Павло Тетеря та Іван Брюховецький. Єдиний гетьман, «найбільш класово виявлена і послідовна політична фігура» – Петро Дорошенко, речник українського торгового капіталу, його ставленик Дем'ян Многогрішний також підтримував міський капітал. Але міста не могли опанувати всіма рухами, а «село інертне», люмпен хитався, старшина відійшла від революції³⁰.

Старшина і Мазепа, на думку Сухино-Хоменка, на початку XVIII століття сприяли наступу російського торгового капіталу на Україну, а козацьке військо допомагало завойовувати Росії вихід до Чорного моря. Лише Запорозька Січ перебувала в опозиції до російського торгового капіталу. Наступ російського капіталу перемиг, і тривалий час український рух вирізняв лише шляхетський сепаратизм. Урешті в середині XIX століття з'являється український національний капітал та його ідеологічне уособлення – Кирило-Мефодіївське братство. Український націоналізм виявив своє цілковите банкрутство під час подій 1917 року, не змігши забезпечити національні прагнення українців. Лише пролетаріят зможе вирішити соціальну та національну проблеми, вклавши в інтернаціональний зміст національну форму³¹. Розуміння подій 1917 року Володимир Сухино-Хоменко виявив в іншій своїй статті: «З приводу особливостей пролетарської революції на Україні»³². Сухино-Хоменко наголошував на відмінності

²⁸ Там само. С. 19.

²⁹ Там само. С. 41.

³⁰ Там само. С. 69

³¹ Там само. С. 95–101.

³² Сухино-Хоменко В. З приводу особливостей пролетарської революції на Україні // Літопис революції. 1928. № 4. С. 79–119.

українських умов революції від загальноросійських. Російський капіталізм прагнув зробити з України аграрний додаток до російської економіки, українська економіка перебувала в колоніальному статусі. Пролетаріат в усіх частинах України, крім Донбасу, не був гегемоном, «міський загін пролетаріату був слабким», основу населення міста складала дрібна буржуазія. Більшовицькі організації в Україні були часто угодовськими, шукали спільну мову з іншими політичними силами, партійні організації в Україні існували порайонно (Одеса, «Кривдонбас», Київ), не маючи планів спільних дій. Тобто 1917 року перемога більшовицьких ідей в Україні була неможливою. Відповідно основна боротьба більшовиків за Україну розгорнулася вже після 1917 – початку 1918 року³³.

Важко не визнати помітні паралелі між інтерпретацією революцій 1648 та 1917 років, потребу Сухино-Хоменка виокремити й підкреслити значення українських міст як основних осередків капіталу й праці. Запропонована ним доволі романтична схема наголошувала на окремішності українського історичного процесу. Тому її було піддано 1929 року розгрому, разом зі схемою Яворського.

До питання альтернатив...

При уважному розгляді доробок постатей, які афішували себе як марксистки у 1920-х роках, виявиться доволі значним. Своє бачення минулого історії України прагнули показати Дмитро Багалій³⁴, Михайло Слабченко³⁵, Осип Гермайзе³⁶ і найвідоміший критик схем Грушевського

³³ Погляди Володимира Сухино-Хоменка на ці події одразу ж було розкритиковано. Див.: *Гарін М.* Як не треба писати історії // Літопис революції. 1928. № 6. С. 321–332. Основний докір, що перемогу Жовтня в Україні історик розглядає окремо від перемоги Жовтня в Росії, висловила І. Редькіна. Див.: *Редькіна І.* До питання про особливості пролетарської революції на Україні // Там само. 1928. № 6. С. 333–350. Утім, вона ж визнала соціологічні спостереження історика за цікаві.

³⁴ Дмитро Багалій лише почав роботу в цьому напрямі, переробляючи свої попередні праці під марксистське вчення та написавши лише першу частину праці «Нарис історії України на соціально-економічному ґрунті» (Харків, 1928). Він довів виклад лише до кінця XIII століття, але написав великий «методологічний вступ» з оглядом історіографії. Погляди Багалія було розкритиковано ще гостріше ніж погляди Яворського. Про це див.: *Кравченко В. В.* Д. И. Багалей. Научная и общественная деятельность. Харьков, 1990. С. 114–139.

³⁵ Сума праць Михайла Слабченка доволі велика. Після 1917 року він прагнув зайняти нішу чільного історика соціально-економічних процесів в Україні. Див. також його роздуми про висвітлення історії українського пролетаріату: *Слабченко М.* До методології історії робітничого класу // Червоний шлях. 1927. № 5. С. 78–85. Про Михайла Слабченка див.: *Заруба В.* Історик держави та права Михайло Слабченко (1882–1952). Дніпропетровськ, 2004.

³⁶ Осип Гермайзе був послідовником Михайла Грушевського і в своїх працях прагнув «вирівняти» суперечності національного бачення української історії з марксизмом. Див.: *Гермайзе О.* Нариси з історії революційного руху на Україні. К., 1926. Т. 1; *Він же.* Рух декабристів і українство // Україна. 1925. Кн. 6 (15). С. 125–145; *Він же.* 1905 рік // Там само. 1925. Кн. 4 (13). С. 5–8.

та Яворського, редактор журналу «Літопис революції» Михайло Рубач³⁷. Чимало молодих істориків зосередилися на економічній історії України. На цьому тлі вирізняється Олександр Оглоблин³⁸. Утім, постає істотне питання: Чи зміг вплив марксистських підходів змінити не лише загальну інтерпретацію, але й вивчення тих чи інших питань?

У цьому разі надзвичайно цікавою виявиться творчість автора, який не створив синтетичних праць, не запропонував чергових концепцій, але займався «причинкарством», будуючи більшість своїх публікацій на основі новознайдених документів. Йдеться про Миколу Горбаня³⁹. Горбань дебютував на початку 1920-х років у Харкові після бурхливої політичної кар'єри. Він вважав себе учнем старого професора, що на початку 1920-х перейшов на «марксистські рейки», Дмитра Багалія. Утім, значно істотніший вплив на Горбаня справив історик-белетрист кінця XIX – початку XX століття Орест Левицький⁴⁰. Горбань позиціонував себе як марксист, написав кілька брошур про соціальне гноблення та класову боротьбу⁴¹, переклав курс лекцій Міхаїла Покровського українською⁴². Проте в низці своїх праць Горбань виходив за межі висвітлення класових суперечностей, прагнучи залучити до тих чи тих питань етнографію або широке коло юриспруденції⁴³, жартівливо описував повсякдення⁴⁴. Вивчаючи гайдамацький рух XVIII століття як форму соціального протесту,

³⁷ Див.: Рубач М. Проти ревізії більшовицької схеми рушійних сил та характеру революції 1917 року на Україні // Літопис революції. 1930. № 5. С. 5–98 та ін.

³⁸ Оглоблин А. П. Очерки истории украинской фабрики. Мануфактура в Гетьманщине. К., 1925; *Він же*. Очерки истории украинской фабрики. Предкапиталистическая фабрика. К., 1925; Оглоблин О. П. Нариси з історії капіталізму на Україні. Т. 1. Закавказький транзит і Україна в першій половині XIX ст. Київ, 1931, та ін.

³⁹ Лобурець В. Є. Покликання краєзнавець (М. В. Горбань) // Репресоване краєзнавство (20–30-і роки). Київ, 1991. С. 225–226; Роцевская Л. Николай Васильевич Горбань. Библиографический указатель. Сыктывкар, 2001; Роцевская Л. П. Архивист Н. В. Горбань // Отечественные архивы. 1999. № 4. С. 38–44.

⁴⁰ Горбань не лише тяжів до белетристики Левицького, а й переклав з російської його цікаві нариси про життя й побут на Лівобережній Україні у другій половині XVII століття. Див.: Левицький О. По судах Гетьманщини / Пер. і передм. М. Горбаня. Харків, 1930.

⁴¹ Горбань М. Як кріпаки боролися за волю з панством. Харків, 1925; *Він же*. Гайдамаччина. Харків, 1923.

⁴² Покровський М. Нариси з історії революційного руху в Росії XIX – XX віків. Лекції читані на курсах секретарів повітових комітетів РКП(б) взимку 1923–24 рр. Курс лекцій / Пер. з російської М. Горбаня, за ред. В. Щербаненка. Харків, 1925.

⁴³ Горбань М. Копний суд над відьмою (Побутово-історичний нарис) // Червоний шлях. 1925. № 8. С. 146–159; *Він же*. Розбійник Мацапура (побутово-історичний нарис) // Наукові записки науково-дослідчої катедри історії української культури. Харків, 1927. Вип. 6. С. 93–105.

⁴⁴ Див. пізніше надруковану працю: Горбань М. Харківський пасквіль 1800 року // Прапор. 1957. № 12. С. 119–123. Горбань цікавий і як белетрист. Див. перевидання його творів: Горбань М. Козак і воєвода. Іст. повість // Руїна: др. пол. XVII ст. / Упор. і передм. О. І. Гуржій. К., 1996. С. 17–133; *Він же*. Слово і діло. К., 1994.

Горбань відійшов від Антоновичевих визначень гайдамацтва як лише явища «національної боротьби» правобережного селянства, поширивши цей соціальний рух на Лівобережну Україну та Слобожанщину. Свої здогади він підтвердив низкою документальних згадок і підготував до друку збірник документів⁴⁵. Висвітлення класової боротьби у зв'язку із постійною архівною евристиком Горбаня могло перерости в серйозні студії з історії повсякдення. Крім цього, дослідження документів й увага до проблематики соціальних рухів дозволяли пропонувати й інші інтерпретації важливих тем української історії. Зокрема, Горбань відшукав цікаві документи про наймитів з українських земель «аргатів» і «ренджиперів» у турецькій фортеці Очаків 1753 року⁴⁶. З цього випливало, що українські заробітчани в середині XVIII століття вільно мандрували на заробітки до Криму та причорноморських міст, а імперський уряд Єлизавети Петрівни намагався їм перешкоджати. Це змушувало переглянути уявлення про ворожість Кримського ханства, про роль переселенців з України в Криму, взагалі дещо інакше сприймати прикордонні відносини. Питання найманої праці та обміну виробниками провадило і до спростування низки стереотипів. Ці починання були дуже важливі й цікаві для подальших студій, вони могли породити нові теорії та сприяти переосмисленню багатьох подій української історії.

В оцінках схем української історії марксистів Матвія Яворського та Володимира Сухино-Хоменка, як і цікавих спроб Миколи Горбаня, напевно, варто вдаватися не так до скепсису й критики, як до звичних для історика умовних форм, питань широкого кола альтернатив. Авторів цих схем і починань було репресовано, їхні твори – вилучено з бібліотек. Догматичний радянський марксизм-ленінізм не надавався до поєднання з українською національною історією.

Хоча історична концепція марксизму була багато в чому ідеологічним диктатом щодо української національної історіографії, на початкових етапах марксизм відкривав для українського історика нові сфери дослідження: економічну історію (зокрема історію заводів і фабрик), екскурси в історію повсякдення пересічних людей, проблематику поділу праці між містом і селом, історію класової боротьби, яка інтегрувала в українську історію ширший спектр подій: повстання декабристів, польські революційні гуртки на території України, перші марксистські організації. Зрештою, історія України позбувалася етнічно обмежених ознак. Розуміючи дискусійність порушеного питання, зважимося стверджувати: ми втратили вагомий пласт розуміння історії, що до сьогодні не дочекався свого замітника.

⁴⁵ [Бутич І.Л.] Передмова // Гайдамацький рух на Україні XVIII ст. К., 1970. С. 19.

⁴⁶ Горбань М. Аргати й Ренджипери 1753 р. // Східний світ. 1928. № 3–4. С. 310–314. Див. також: Горбань М. Архів Коша Запорозької Січі як джерело до історії татарсько-турецько-українських взаємин // Східний світ. 1930. № 6. С. 232–236.

Volodymyr Masliychuk

**Marxist Schemes of Ukrainian History:
Matviy Yavors'kyi, Volodymyr Sukhyno-Khomenko,
Mykola Horban'**

Marxist schemes of Ukrainian history have never been a subject of a detailed study, even though they offer a series of noteworthy solutions to important problems. Bound with Soviet power as they were, Marxist historians attempted to combine Marxist internationalism with the national scheme of Ukrainian history. The most important and the most controversial in this regard were works of Matviy Yavors'kyi and Volodymyr Sukhyno-Khomenko. Although not devoid of superficiality, these works were attempts to insert Ukraine's historical experience into a broader context. There were also alternatives to Marxist interpretations of Ukrainian history. For example, Kharkiv scholar Mykola Horban' examined the problem of class movements with reference to the history of everyday life—an intellectual effort that could potentially result in alternative interpretations of numerous episodes of Ukraine's past. Marxist interpretations of Ukraine's history of the 1920s were put down by Bolsheviks. Consequences of this intellectual loss are still apparent.